

Vergoeding van integriteitsschade: een ode aan het zelfbeschikkingsrecht

mr. A.M. Overheul¹

Integriteitsschade, immateriële schade, schadevergoeding, informatieplicht, zelfbeschikkingsrecht.

In dit arrest kent het Hof Arnhem-Leeuwarden op 23 januari 2018 een vergoeding van integriteitsschade toe aan ouders die tijdens de zwangerschap in hun zelfbeschikkingsrecht zijn aangetast doordat een psychiater zijn informatieplicht heeft geschonden. Met vergoeding van integriteitsschade wordt een vergoeding van immateriële schade toegekend wegens een inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht. Hiermee verschuift het juridische obstakel van de causaliteit naar het schadebegrip. De vraag is of deze 'schadepost' daadwerkelijk juridisch relevante 'schade' is. Het Hof Arnhem-Leeuwarden put inspiratie uit de wijze waarop het EHRM omgaat met het zelfbeschikkingsrecht.

De feiten

Een zwangere vrouw krijgt in 1998 (!) van haar psychiater de geneesmiddelen Rivotril en Anafranil voorgeschreven.² Deze geneesmiddelen dienen ter bestrijding van de paniekstoornissen waar de vrouw aan lijdt. Van de middelen is bekend dat zij een negatieve invloed op de ongeboren vrucht kunnen hebben. Ongeveer tien maanden later wordt haar zoon middels keizersnede ter wereld gebracht.³ In de eerste jaren na de geboorte van de zoon is gebleken dat hij lijdt aan psychomotorische retardatie, een ontwikkelingsachterstand op psychisch en lichamelijk gebied.⁴

De vader van het kind dient op 10 mei 2005 bij het Regionaal Tuchtcollege te Amsterdam (RTC) een klacht in tegen de psychiater. Hij verwijt de psychiater onder meer dat hij zijn vrouw onjuist heeft geïnformeerd m.b.t. de risico's van het gebruik van de medicijnen. Indien zijn vrouw de risico's wel had gekend, dan had zij niet met de behandeling ingestemd. Het RTC heeft deze klacht gegrond verklaard.⁵

Procesverloop

De vader, moeder en zoon trekken de psychiater in rechte en stellen dat hij aansprakelijk is voor de geestelijke en lichamelijke handicaps van de zoon. De psychiater zou jegens moeder en zoon in zijn zorg- en informatieplicht zijn tekortgeschoten in de nakoming van de geneeskundige behandelingsovereenkomst. Jegens de vader zou de psychiater onrechtmatig hebben gehandeld. Zij vorderen verklaringen voor recht en materiële en immateriële schadevergoeding, op te maken bij staat en te vermeerderen met de wettelijke rente vanaf 1998. De psychiater heeft zich verweerd door onder meer aan te voeren dat de vorderingen zijn verjaard. De rechtbank heeft het beroep op verjaring gegrond geacht en de vorderingen daarom afgewezen.⁶

Het arrest

Het hof denkt hier anders over, verwerpt het verjaringsverweer en gaat vervolgens inhoudelijk in op de vorderingen van appellanten.⁷ Het hof oordeelt dat de psychiater tekort is geschoten in zijn informatieverplichting jegens de moeder over de mogelijke gevolgen van het gebruik van Anafranil en Rivotril voor het ongeboren kind. Hierdoor is de moeder de reële kans ontnomen om een weloverwogen beslissing te nemen over het gebruik van de medicijnen, terwijl aannemelijk is dat de moeder (en de vader), indien zij op duidelijke wijze zouden zijn ingelicht over de mogelijke nadelige gevolgen van het gebruik van de medicijnen, zij als redelijk handelend patiënte in de gegeven omstandigheden zou hebben afgezien van de medicatie. Volgens het hof is daarom sprake van schending van het fundamentele recht op zelfbeschikking van de ouders. Het hof is echter van mening dat, al zou de moeder hebben afgezien van de medicatie, het niet vaststaat dat haar zoon zonder beperkingen zou zijn

¹ Marlou Overheul heeft de master Privaatrecht afgerond aan de Universiteit Utrecht en is per 1 oktober 2017 als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Hoge Raad der Nederlanden. De auteur schrijft deze bijdrage op persoonlijke titel. De bijdrage vormt een vervolg op A.M. Overheul, Vergoeding van integriteitsschade mede gezien vanuit een mensenrechtelijk perspectief, *Tvp* 2016, nr. 1.

² Gerechtshof Arnhem 11 september 2012, [ECLI:NL:GHARN:2012:BX6567](#) (tussenarrest), rov. 3.2.

³ Gerechtshof Arnhem 11 september 2012, [ECLI:NL:GHARN:2012:BX6567](#) (tussenarrest), rov. 3.4.

⁴ Gerechtshof Arnhem 11 september 2012, [ECLI:NL:GHARN:2012:BX6567](#) (tussenarrest), rov. 3.7.

⁵ Gerechtshof Arnhem 11 september 2012, [ECLI:NL:GHARN:2012:BX6567](#) (tussenarrest), rov. 3.13.

⁶ Gerechtshof Arnhem 11 september 2012, [ECLI:NL:GHARN:2012:BX6567](#) (tussenarrest), rov. 4.1.

⁷ Gerechtshof Arnhem 11 september 2012, [ECLI:NL:GHARN:2012:BX6567](#) (tussenarrest), rov. 4.8.

geboren. De afwijkingen van de zoon zouden namelijk ook kunnen zijn veroorzaakt door andere factoren. Hiermee staat het *condicio sine qua non* verband niet vast (rov. 2.11):

“2.11 Wel is [geïntimeerde] toerekenbaar tekort geschoten in zijn informatieverplichting (informed consent) jegens [de moeder] over de mogelijke nadelige gevolgen van het gebruik van Anafranil en Rivotril voor het ongeboren kind, waardoor haar de reële kans is ontnomen om hierover – met haar echtgenoot [de vader] – een weloverwogen beslissing te nemen, terwijl aannemelijk is dat [de moeder] (en [de vader]), indien zij op duidelijke wijze zou zijn ingelicht over de mogelijk nadelige gevolgen van het gebruik van de medicatie (Anafranil en Rivotril) voor het ongeboren kind, als redelijk handelend patiënte in de gegeven omstandigheden zou hebben afgezien van deze medicatie, in ieder geval tijdens het eerste trimester van de zwangerschap (tussenarrest 8 juli 2014, rov. 2.11-2.12). In zoverre is sprake (geweest) van schending van hun (fundamenteel) recht op zelfbeschikking. Jegens [de vader] geldt hetzelfde op de grondslag van onrechtmatig handelen. Uit het deskundigenbericht van prof. Lindhout volgt echter dat het ongeboren kind gedurende de gehele zwangerschap gevoelig is voor de schadelijke effecten van omgevingsfactoren (waaronder medicatie). Dus zelfs al zou [de moeder] hebben afgezien van de voorgeschreven medicatie Anafranil en Rivotril gedurende de gehele zwangerschap (hetgeen niet aantonsd voor de hand ligt, gelet het antwoord van deskundige Lindhout dat een depressie ook van negatieve invloed kan zijn op de ongeborene en gelet ook op het antwoord van de deskundige psychiater Van den Bosch dat niet behandelen (met medicatie) geen optie was en steunende contacten en/of psychotherapie niet konden volstaan), dan staat daarmee niet vast (in de zin van *condicio sine qua non* verband) dat [zoon] zonder deze beperkingen zou zijn geboren. Immers deskundige Lindhout concludeert ook dat er geen hard of eenduidig bewijs is dat in dit geval het gebruik van de medicatie de (hoofd)oorzaak is van de vrij ernstige retardatie- en gedragsproblematiek van [zoon]. De afwijkingen van [zoon] kunnen ook veroorzaakt zijn door andere factoren (antwoord op vraag 2). Anders gezegd: ook zonder de medicatie had [zoon] met deze afwijkingen geboren kunnen zijn.”

Deze situatie voelt onrechtvaardig aan. Er is sprake van een normschending door de arts (de informatieverplichting), maar deze komt niet voor vergoeding in aanmerking, omdat het *condicio sine qua non* verband tussen de normschending en de schade (de beperkingen van de zoon) niet vaststaat. Het hof lost dit op door te oordelen dat de inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht van de ouders zo ingrijpend is aangetast, dat dit moet worden aangemerkt als een aantasting in de persoon in de zin van art. 6:106 lid 1 sub b BW, waarvoor een immateriële schadevergoeding op zijn plaats is. Het hof kwalificeert deze schadevergoeding als ‘integriteitsschade’. Volgens het hof is geestelijk letsel hiervoor niet vereist:

“2.12 Vanaf de inleidende dagvaarding hebben [de ouders/appellanten] vergoeding gevorderd van onder meer immateriële

schade die zij hebben geleden ten gevolge van de tekortkoming respectievelijk het onrechtmatig handelen van [geïntimeerde]. De daarin onder “bullets” opgenomen schadeposten waren klaarblijkelijk niet limitatief. In de eerdere memorie na deskundigenbericht van [de ouders/appellanten] van 1 oktober 2013 sub 32 e.v. voeren zij al aan dat ook als er geen voldoende causaal verband aanwezig is tussen de voorgeschreven medicatie en het letsel van [zoon], [geïntimeerde] wel aansprakelijk is voor de door hen geleden immateriële schade wegens de inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht van de patiënt; hun vorderingen zien daar ook uitdrukkelijk op, aldus [de ouders/appellanten]. In de memorie na deskundigenbericht van [geïntimeerde] van 29 oktober 2013 sub 5.1. e.v. worden (procesrechtelijke en inhoudelijke) bezwaren worden tegen deze uitbreiding van de grondslag van de vordering aangevoerd. Het hof volgt deze (procesrechtelijke) bezwaren van [geïntimeerde] niet. Nadat het deskundigenbericht van psychiater Van den Bosch ter kennis is gekomen van [de ouders/appellanten] (waarin de deskundige bij vraag 1c antwoordt dat kritiek op zijn plaats is voor zover is nagelaten door [geïntimeerde] om [de ouders/appellanten] goed geïnformeerd in te laten stemmen met het medicatiebeleid) hebben zij hun grondslag aangepast op diens bevindingen en ook op die grond immateriële schadevergoeding gevorderd. Naar het oordeel van het hof is deze wijziging van de grondslag van de vordering ex artikel 130 lid 1 Rv in verband met artikel 353 lid 1 Rv toegestaan en niet in strijd met de goede procesorde (noch met de twee conclusie regel), nu deze is gebaseerd op het deskundigenbericht van psychiater Van den Bosch en daarom ook niet eerder geformuleerd had kunnen worden. Van verjaring van deze vordering, zoals [geïntimeerde] ook aanvoert, is geen sprake, niet alleen omdat hij niet heeft gesteld wanneer [de ouders/appellanten] bekend zijn geworden met deze schade ([geïntimeerde] grondt de verjaring slechts op de bekendheid met de ontwenningverschijnselen), maar ook omdat deze normschending [de ouders/appellanten] pas ter kennis is gekomen na het deskundigenbericht van psychiater Van den Bosch en zij aldus, ex artikel 3:310 lid 1 BW, toen pas met deze schade bekend werden. In de memorie na deskundigenbericht van 13 juni 2017 sub 20 e.v. hebben [de ouders/appellanten] hun vordering op dit punt herhaald. Nu [de ouders/appellanten] met hun geformuleerde petitum (in eerste aanleg) kenbaar en voor [geïntimeerde] kenbaar en zeker sedert hun memorie na deskundigenbericht van 1 oktober 2013 ook hebben beoogd om immateriële schadevergoeding voor schending van het informed consent te vorderen, ziet het hof aanleiding om te oordelen dat met de schending van de informatieverplichting jegens [de ouders/appellanten] over de mogelijke nadelige gevolgen van het gebruik van Anafranil en Rivotril voor het ongeboren kind, hen de reële kans is ontnomen om hierover (wel of niet kiezen voor deze medicatie dan wel uitstel daarvan) een weloverwogen beslissing te nemen. Door deze ernstige inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht van zowel de moeder (appellante sub 1) als de vader (appellant sub 2) is een fundamenteel recht zo ingrijpend aangetast dat dit moet worden aangemerkt als een aantasting in de persoon van beide ouders (niet van het kind) in de zin van artikel 6:106 lid 1, aanhef en onder b, BW

(zonder dat nodig is dat geestelijk letsel bij de ouders is vastgesteld). Hiervoor is een immateriële schadevergoeding ex artikel 6:106 lid 1, aanhef en sub b BW (ook wel integriteitsschade genoemd) op haar plaats (vgl. HR 18 maart 2005, ECLI:NL:HR:2005:AR5213, Baby Kelly).”

In overeenstemming met de uitspraken van het EHRM en de literatuur over integriteitsschade, veroordeelt het hof de psychiater om zowel de moeder als de vader een vergoeding van fl. 5.000,- (€ 2.268,-) te betalen:

“2.13 In de inleidende dagvaarding van 21 juli 2009 hebben [de ouders/appellanten] verwijzing naar de schadestaat gevorderd. Gelet op het gegeven dat inmiddels bijna 20 jaren zijn verstreken sinds de geboorte van [zoon] en partijen al een jarenlange civiele procedure achter de rug hebben waarin alle relevante schadeaspecten aan de orde zijn geweest, zal het hof gebruik maken van de rechterlijke vrijheid om in deze procedure de hoogte van de immateriële schadevergoeding te begrenzen (art. 612 Rv).

2.14 De hoogte van het smartengeld moet worden vastgesteld naar billijkheid. Daarbij moet de rechter rekening houden met alle omstandigheden van het geval, waaronder de aard van het geschonden persoonlijkheidsrecht en de wijze en ernst van de aantasting. De rechter dient bij zijn begroting ook te letten op de bedragen die door Nederlandse rechters in vergelijkbare gevallen zijn toegekend. Omdat het in dit geval gaat om het geïnformeerd toestemming kunnen verlenen dat deel uitmaakt van het (fundamentele) zelfbeschikkingsrecht van de ouders van een nog ongeborn kind, slaat het hof ook acht op uitspraken van het EHRM (en de (overzichts)literatuur op dit punt (o.a. A.M. Overheul, Vergoeding van integriteitsschade mede bezien vanuit een mensenrechtelijk perspectief, TvP 2016, nr. 1 en T.B.H. Nguyen, Voorwaarden voor smartengeld bij schending fundamentele rechten zonder letsel, NJB 2009, nr. 1408). Het hof neemt in ogenschouw dat de deskundige de vraag of de voorgeschreven medicatie heeft geleid tot de afwijkingen van [zoon] niet met ja of nee heeft kunnen beantwoorden. Dit aspect benoemen [de ouders/appellanten] (de ouders) in hun memorie na deskundigenbericht (sub 20) expliciet in het kader van de immateriële schadevergoeding: zij zullen altijd in onzekerheid moeten leven over de effecten van de medicatie. Het hof neemt dit aspect dan ook mee in de begroting van de immateriële schadevergoeding, evenals het aspect dat aannemelijk is dat [de ouders/appellanten] zouden hebben af-

gezien van deze medicatie in elk geval gedurende de eerste drie maanden van de zwangerschap (zie rov. 2.1) en alsdan in zoverre niet in de door hen ervaren levenslange onzekerheid hadden moeten leven. De hoogte van de immateriële schadevergoeding moet worden vastgesteld naar het moment waarop de schending van het informed consent plaatsvond, dat is hier begin 1998. Inmiddels zijn 20 jaren verstreken onder meer door deze langlopende civiele procedure, die in 2009 is gestart. Met dit aspect wil het hof ook rekening houden. In de door het hof onderzochte gepubliceerde rechtspraak (ook te kennen uit de hiervoor genoemde literatuur) zijn er geen vergelijkbare gevallen gevonden, behoudens een algemene bandbreedte (in Nederland) voor (diverse gevallen van) schendingen van fundamentele rechten (tussen de € 1.000,- en € 3.000,-). Voor zowel [de moeder] als [de vader] acht het hof een bedrag van fl. 5.000,- (dit is afgerond € 2.268,-) een billijke vergoeding.”

Commentaar

De onderhavige zaak is van belang omdat vergoeding van integriteitsschade wordt toegekend aan ouders die in hun zelfbeschikkingsrecht zijn aangetast.⁸ Indien een informatieplicht is geschonden, is het doorgaans niet eenvoudig om schade die door schending hiervan is ontstaan, vergoed te krijgen. Als de patiënt zich op het standpunt stelt dat hij een andere beslissing zou hebben genomen indien hij was ingelicht over een risico dat zich heeft verzevenlijkt, moet de patiënt dit stellen en bewijzen.⁹ Er ontstaat dan een bewijsprobleem: er is sprake van een hypothetische situatie, en de patiënt moet aantonen dat hij anders zou hebben gehandeld als de informatie wel verstrekt zou zijn.¹⁰ Het is voor patiënten vaak moeilijk om dit causaal verband aan te tonen, waardoor de vordering tot schadevergoeding op dit punt stukloopt.¹¹ In de lagere jurisprudentie is men toegeeflijk geworden door de schending van de informatieplicht, en dan met name het daarmee samenhangende zelfbeschikkingsrecht, op zichzelf als een (nieuwe) schadepost te beschouwen.¹² Bij enkele schending van de informatieplicht wordt een vergoeding van immateriële schade toegekend wegens een inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht. Deze vergoeding wordt ‘integriteitsschade genoemd’.¹³ De patiënt is dan aangetast in zijn persoon als bedoeld in art. 6:106 lid 1 sub b BW. Dit

⁸ Zie hierover A.M. Franse, Vergoeding van integriteitsschade, TvGR 2015, afl. 1, p. 12 en Overheul 2016.

⁹ Dit is bepaald in de informed consent-arresten: HR 23 november 2001, ECLI:NL:HR:2001:AB2737, NJ 2002/386 en HR 23 november 2001, ECLI:NL:HR:2001:AD3963, NJ 2002/387. Zie ook A.M. Franse, Vergoeding van integriteitsschade, TvGR 2015, afl. 1, p. 12. Zie ook Overheul 2016, onder 1.

¹⁰ A.M. Franse, Vergoeding van integriteitsschade, TvGR 2015, afl. 1, p. 12 en I. Giesen, *Herstel als er (juridisch) geen schade is: integriteitsschade*, in: E.C. Huijsmans & M. van der Weij (red.), *Schade en herstel*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2014, p. 65. Zie ook Overheul 2016, onder 1.

¹¹ Zie bijv. (kleine greep): Rb. Dordrecht 24 december 2008, ECLI:NL:RBDOR:2008:BG8801, JA 2008/32, Rb. Haarlem 2 juli 2008, ECLI:NL:RBHAA:2008:BD8290, JA 2008/150 en Rb. Amsterdam 9 februari 2011, ECLI:NL:RBAMS:2011:BP4341. Zie ook Overheul 2016 onder 1.

¹² Hof Arnhem 4 december 2007, ECLI:NL:GHARN:2007:BM5197; Rb. Midden-Nederland 12 februari 2014, ECLI:NL:RBMNE:2014:691; Hof Amsterdam 19 februari 1998, TvGR 1998/48 en Overheul 2016 onder 1.

¹³ R.P. Wijne, *Aansprakelijkheid voor zorggerelateerde schade, Den Haag*: Boom Juridische uitgevers 2013, p. 430 en concl. A-G De Vries Lentsch-Kostense bij HR 23 april 2010, ECLI:NL:PHR:2010:BL4882, JA 2010/97 m.nt. L.J.G. Hendrix, r.o. 9. Zie ook Overheul 2016, onder 1.

geeft de patiënt de mogelijkheid tot vergoeding van immateriële schade, ook wel integriteitsschade genoemd.¹⁴

Eerder heb ik betoogd dat ik van mening ben dat elk toerekenbaar tekortschieten in de informatieplicht van een arts in beginsel leidt tot schending van het zelfbeschikkingsrecht van de patiënt. Indien de schending voldoende ernstig is, zou er sprake kunnen zijn van aantasting in de persoon. Aanvullende voorwaarde voor het toekennen van een vergoeding voor integriteitsschade zou de verwezenlijking van het risico kunnen zijn.¹⁵

In de hier besproken zaak moesten de ouders bewijzen dat de schade van hun zoon is veroorzaakt door de schending van de informatieplicht van de arts – een, zoals ook uit deze zaak blijkt, (vrijwel) onmogelijke opgave. Het Hof sluit op deze manier (expliciet)¹⁶ aan bij de rechtspraak van het EHRM over de schending van het recht op informatie in medische aansprakelijkheidszaken.¹⁷

Het EHRM biedt een vergoeding voor immateriële schade bij de schending van een medische informatieplicht, een werkwijze die vergelijkbaar is met de toekenning van een vergoeding voor integriteitsschade.¹⁸ Een voorbeeld van een zo'n zaak is *Csoma/Roemenië*.¹⁹ In deze zaak laat de patiënte, omdat haar foetus een waterhoofd heeft, abortus plegen. Na deze ingreep wordt zij ernstig ziek. Ook kan zij sindsdien geen kinderen meer krijgen. De patiënte stelt dat zij vooraf niet goed geïnformeerd was over de medische ingreep. Het Hof stelt vast dat er inderdaad geen sprake is van de vereiste informed consent. De vrouw heeft namelijk niet kunnen kiezen voor een andere behandeling, en daarnaast was zij ook niet van de risico's van de medische ingreep op de hoogte. Het hof overweegt: 'It has considered it reasonable to infer from this that the Contracting States are bound, by virtue of this obligation, to adopt the necessary regulatory measures to ensure that doctors consider the foreseeable consequences of a planned medical procedure on their patients' physical integrity and to inform patients of these consequences beforehand, in such a way that the latter are able to give informed consent. In particular, as a corollary to this, if a foreseeable risk of this nature materialises without the patient having been duly informed in advance by doctors, the State Party concerned may be directly liable under Article 8 for this lack of information.'

Uiteindelijk oordeelt het hof dat sprake is van een schending van artikel 8 EVRM (recht op privéleven): 'by not involving the applicant in the choice of medical treatment and by not informing her properly of the risks involved in the medical procedure, the applicant suffered an infringement of her right to private life'.²⁰

Al met al lijkt de afgelopen jaren een tendens te zijn ontstaan waarbij het EHRM aansprakelijkheid aanneemt als blijkt dat de patiënt niet goed is geïnformeerd over een voorzienbaar risico en dat risico zich vervolgens heeft verwezenlijkt.²¹ De patiënt hoeft dan ook niet aan te tonen dat hij een andere keuze zou hebben gemaakt indien hij wel goed was ingelicht.²² Wanneer het aankomt op het vergoeden van schade ingeval een arts zijn informatieplicht schendt, lijkt het EHRM te eisen dat sprake moet zijn van een voorzienbaar risico van bepaalde ernst, dat zich heeft verwezenlijkt. De enkele schending van de informatieplicht levert een grond op voor vergoeding van immateriële schade; niet aangetoond hoeft te worden dat de patiënt een andere keuze zou hebben gemaakt indien hij wél goed was geïnformeerd. De voorwaarden die het EHRM stelt, zouden als inspiratiebron kunnen dienen voor het toekennen van een vergoeding van integriteitsschade naar Nederlands recht. In tegenstelling tot het Nederlandse recht, legt het EHRM geen nadruk op het causaliteitsvereiste, maar op de inbreuk van het zelfbeschikkingsrecht als zodanig, en de rechtsbescherming hiervan.²³

Het Hof Arnhem-Leeuwarden stelt met bovenstaande uitspraak de inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht wél centraal; een van de belangrijkste beginselen in het Nederlandse (gezondheids)recht. De uitspraak is dan ook in lijn met de rechtspraak van het EHRM.²⁴ Door toekenning van integriteitsschade heeft het hof, door smartengeld toe te kennen wegens een inbreuk op het zelfbeschikkingsrecht, het causaliteitsprobleem omzeild. Het juridische 'obstakel' is dan ook verschoven van de causaliteit naar het schadebegrip. Mijns inziens is dit een wenselijke uitkomst, en wordt op deze manier werkelijk inhoud gegeven aan het zelfbeschikkingsrecht.²⁵ Een immateriële schadevergoeding wordt toegekend, ook al ontbreekt het causaal verband tussen schending van de informatieplicht en de schade.

¹⁴ Overheul 2016, p. 3.

¹⁵ Zie Overheul 2016, onder 6.

¹⁶ Zie rov. 2.14.

¹⁷ Zie over deze rechtspraak Wijne 2013 en Overheul 2016.

¹⁸ Overheul 2016, onder 6.

¹⁹ EHRM 15 januari 2013, **8759/05**, EHRC 2013/81 (*Csoma/Roemenië*). Zie ook Overheul 2016, onder 5.2.

²⁰ Zie ook Overheul 2016, onder 5.2.

²¹ Zie Overheul 2016; R.P. Wijne, Aansprakelijkheid voor zorggerelateerde schade, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2013, p. 430 en A.C. Hendriks, Europeesrechtelijke ontwikkelingen rond medische aansprakelijkheid, TvGR 2013, p. 532. EHRM 8 november 2011, **18968/07**, NJ 2012/257, (V.C./Slowakije), EHRM 12 juni 2012, **29518/10** (N.B./Slowakije), EHRM 13 november 2012, **15966/04** (I.G. e.a./Slowakije), EHRM 18 december 2012, **16761/09**, EHRC 2013/78 (G.B. & R.B./Moldavië) en EHRM 15 januari 2013, **8759/05**, EHRC 2013/81 (*Csoma/Roemenië*).

²² Zie in deze zin ook Wijne 2013, p. 517 en Overheul 2016, onder 5.5.

²³ Overheul 2016, onder 6.

²⁴ Zie over deze rechtspraak Overheul 2016.

²⁵ Zie hierover T. Hartlief, Smartengeld in Nederland anno 2012: tijd voor een steen in stilstaand water?, in: Smartengeldgids 2012, Den Haag: ANWB 2012, p. 6-11 en Overheul 2016, p. 5.